

Bakara Sûresinin 146. ve En'âm Sûresinin 20. Ayetleri Örneklüğünde Kur'an'da Mercii Belirsiz Zamirlerin Tayinine Yönelik Mukayeseli Bir İnceleme

Mustafa Murat BATMAN | ORCID: [0000-0001-5273-6771](https://orcid.org/0000-0001-5273-6771) | ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

E-Posta: m.murat05@hotmail.com

Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir, Amasya, Türkiye

Öz

Kur'an-ı Kerim, dili ve üslubu açısından diğer kitaplardan farklı bir özelliğe sahip olması münasebetiyle hicrî ilk asırdan itibaren çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Özellikle kime veya neye delalet ettiği belirsiz olan müphem hususların ve zamirlerin tayininde tefsirin sistemleşme döneminden itibaren eserler telif edilmiştir. Söz konusu belirsizlikler, tefsir ilminin gelişim sürecinden sistemleşme dönemine kadar özel bir ilgi alanı olarak ortaya çıkmış ve tarihi süreç içerisinde artan bir ilgi görmüştür. Ancak, bu alandaki araştırmaların daha sağlıklı sonuçlar verebilmesi için klasik yöntem ve kaynakların yanında bağlamsal bilgiyi dikkate alan yöntemler ve okumalar da gereklidir. Kur'an ilimlerinde müphem hususların konusu olan zamirlerin mercii sorunu da bu çerçevede ele alınabilir. Araştırmamızın konusunu oluşturan Bakara sûresinin 146. ayeti ve En'âm sûresinin 20. ayetinde bulunan zamirlerdeki belirsizlik bu konudaki örnekler arasında sayılabilir. Her iki ayetin de bizim araştırmamıza konu olan kısmı, aynı ifadelerle zikredilmektedir. Bu ayetlerdeki müphemlik, Ehl-i kitabın kendi evlatlarını bildikleri gibi aynı şekilde tanıyıp bildikleri şeyin belirsizliğidir. Mealen "Onu çok iyi bilmektedirler" ifadesinde geçen zamirin tam olarak neye atıfta bulunduğu konusunda müfessirler arasında farklı görüşler ve gerekçelendirmeler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin ve yorumların dayanakları, tefsir geleneğinde bir taraftan müphemlik kültürünün mümkün kıldığı anlam zenginliğine katkıda bulunurken, diğer taraftan tercih zorluğunu ortaya çıkaran ikilemlere neden olmuştur. Çalışmada, müfessirlerin zamirlerin referans noktasına dair görüşleri sadece sınıflandırılmakla yetinilmemiş, aynı zamanda Bakara ve En'âm sûrelerinde geçen söz konusu

ifadelerin aynı manaya gelme imkanı tartışılmıştır. Zira zikredilen zamirlerin içerisinde bulunduğu her iki ayet de aynı ifadelerden oluşmaktadır. Lafzî müteşâbih olarak adlandırılan bu durum, zamirlerin de aynı mercii karşılayabileceği ihtimalini barındırmaktadır. Bu yüzden makalede müfessirlerin görüşleri tercihlerin gerekçeleri bakımından da incelenmektedir. Aynı şekilde tefsir kitâbiyatında var olan bu görüşler, müfessirlerin kronolojisi dikkate alınarak liste halinde sunulmuştur. Bu sayede zamirlerin anlamına dair tercihlerde tefsir tarihinin farklı dönemlerinde kronolojik değişimlerin var olup olmadığı ortaya konulmuştur. Ayrıca zamirlerin isnadının belirlenmesinde ya da ihtilafları oluşturan görüşlerin gerekçelendirilmesinde bağlamsal bilgilerin nasıl bir rol oynadığı da örneklerle ele alınmaktadır. Bu sayede çalışmada genelde Kur'an'ı anlamada daha özeldir ise zamirlerin isnadının tespitinde bağlam bilgisinin fonksiyonu somut bir şekilde görülebilecektir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Kur'an, Zamir, Mercii, Bakara 2/146, En'âm 6/20.

Atıf Bilgisi

Batman, Mustafa Murat. "Bakara Sûresinin 146. ve En'âm Sûresinin 20. Ayetleri Örneğinde Kur'an'da Mercii Belirsiz Zamirlerin Tayinine Yönelik Mukayeseli Bir İnceleme". *Dini Araştırmalar* 67 (Aralık 2024), 301-338.

<https://doi.org/10.15745/da.1519360>

Geliş Tarihi	19.07.2024
Kabul Tarihi	06.09.2024
Yayın Tarihi	20.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	dinarastirmalar98@gmail.com
Yapay Zeka Bildirimi	Bu çalışma hazırlanırken yapay zeka araçları kullanılmamıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Comparative Study on the Determination of Ambiguous Pronouns in the Qur'an with Examples from Surah Al-Baqarah Verse 146 and Surah Al-An'am Verse 20

Mustafa Murat BATMAN | ORCID: [0000-0001-5273-6771](https://orcid.org/0000-0001-5273-6771) | ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

E-Posta: m.murat05@hotmail.com

Amasya University, Faculty of Divinity, Tafsir, Amasya, Türkiye

Abstract

The Qur'an, distinguished by its unique language and style, has been a subject of various studies since the early centuries of the Islamic calendar. Particularly, works have been authored since the period of systematization in tafsir to determine ambiguous issues and pronouns whose references are unclear. These ambiguities emerged as a special field of interest from the development of the science of tafsir to the period of its systematization, gaining increasing attention over time. However, for more reliable results in this area, it is essential to consider contextual reading methods alongside classical methodologies and sources. The issue of determining the referent of ambiguous pronouns in Qur'anic sciences can also be approached within this framework. The subject of our study includes the ambiguity found in the pronouns of Surah Al-Baqarah, verse 146, and Surah Al-An'am, verse 20, which serve as examples in this regard. The part of these verses relevant to our research mentions the same expressions. The ambiguity in these verses concerns what exactly is known in the same way as those who were given the scripture recognize their own sons. The phrase "*they know it very well*" contains a pronoun whose specific reference has led to different interpretations among exegetes. The study not only classifies the exegetical opinions regarding the reference point (marji') of the pronouns but also explores the possibility that the phrases in question in Surahs Al-Baqarah and Al-An'am could convey the same meaning, as both verses contain the same expressions. Therefore, the article does not merely group and present the exegetical opinions on the pronouns' referents but also examines the reasons for these preferences. The views found in tafsir literature are listed, considering the historical

chronology of the exegetes. In this way, the study investigates whether there are chronological shifts or changes in preferences concerning the meaning of the pronouns across different periods of tafsir history. Furthermore, the study demonstrates, with examples, the role of contextual information in determining the attribution of pronouns or justifying the differing opinions that create these disputes. Thus, the study clearly illustrates the function of contextual knowledge in understanding the Qur'an in general and in identifying the referents of pronouns in particular.

Keywords

Tafsir, Qur'an, Pronoun, Antecedent, Surah Al-Baqarah 2/146, Surah Al-An'am 6/20.

Citation

Batman, Mustafa Murat. "A Comparative Study on the Determination of Ambiguous Pronouns in the Qur'an with Examples from Surah Al-Baqarah Verse 146 and Surah Al-An'am Verse 20". *Religious Studies* 67 (December 2024), 301-338.

<https://doi.org/10.15745/da.1519360>

Date of Submission	19.07.2024
Date of Acceptance	06.09.2024
Date of Publication	20.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastirmalar98@gmail.com
Artificial Intelligence Statement:	Artificial intelligence tools were not used in the preparation of this study.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Adalet; Türkçede, kişi, gösterme, dönüşlülük veya belirsizlik anlamı verecek şekilde isimlerin veya varlıkların yerini tutan sözcüklere zamir denilir.¹ Arap dilinde sözlük anlamı olarak zamir, kalbin içerisinde gizli bir şekilde yer alan ve öğrenilmesi dikkat isteyen bir şeydir.² Dilbilgisi açısından zamirler, mütekellim, muhatap veya gâib isimleri ifade eden ve isimlerin yerini tutan kelimelerdir. Kur'an'da zamirler, genellikle vahyin özüne ve içerisinde barındığı mesaja odaklanılmasını sağlamak maksadıyla cümlede kısaltma amacıyla kullanılırlar. Örneğin konuyla ilgili olarak, *أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا* “İşte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”³ ayetindeki zamirin yerine sarih isimler zikredilecek olsa cümlenin yirmi beş kelimedenden oluşacağı belirtilmektedir.⁴ Bu doğrultuda zamirlerin Kur'an'da varlığının mesajın özüne vurgu yapmak gibi bir amaca matuf olduğu anlaşılmaktadır. Anlamın tayininde önemli bir faktör olan Müphemâtu'l-Kur'an ilmi çerçevesinde ele alınan zamirlerin karşıladığı isme de zamirin mercii denilmektedir. Belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla zamirin döndüğü bu merciler, zamirlerden önce veya sonra gelebilmektedirler.⁵ Özellikle “zamîru’ş-şen ve’l-kıssa” şeklinde isimlendirilen zamir türleri, Kur'an'da mercii belirlenmesinde müphemlik arz eden durumlardandır. Bu tür örneklerde genellikle müphemliğin giderilmesinde zamirin bulunduğu ayetin veya ifadenin siyakı belirleyici olmaktadır.⁶

¹ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: TDK Basımevi, 1986), 356.

² Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/24; Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts), 299; Abdullah b. Âkil el-Akîlî el-Hamdânî, *Şerhu İbn Akîl*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1974), 88.

³ el-Ahzâb 33/35.

⁴ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Mustafa Şeyh (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 399.

⁵ İsmail Aydın, *Kur'an Müphemleri Olarak Zamirler* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2012), 161; Fatih Tiyek, *Anlama Etkisi Bakımından Kur'an Zamirleri* (Ankara: Ankara Okulu, 2022), 28; Ramazan Meşe, “Gaib Zamirin Mercii ve Tespitinin Meallere Yansımaları” *Bilimname* 30/1 (Nisan 2016), 469.

⁶ Bu konudaki çalışmalar için bk. Servet Demirbaş, “Kur'ân-ı Kerîm'de Zamîru'ş-Şe'n ve'l-Kıssa' Üslûbu ve Meâllere Yansımaları”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 41-60.

Gâib zamirlerin delâleti noktasında belli başlı kurallar tespit edilmiştir. Zamirin merciinin önce gelmesiyle birlikte cins ve sayı yönünden ona uygun olması, zamirin peşinden gelen ibarede merciin aranması, mananın işaretiyle merciin tespit edilebilmesi ve merciin cümlede zamire yakın olanda aranması bunlardan birkaçıdır.⁷ Fakat bu kuralların her zaman işe yaradığı ve eşit derecede kapsayıcılığa sahip olduğu düşünülmemelidir. Zira bu kurallar, bazen tefsir bilginleri tarafından eleştiriler alan ve içerisinde birçok istisna barındıran durumları ifade etmektedirler. Ayrıca çalışmada incelediğimiz ayetler çerçevesinde örnekleri görüleceği üzere tefsirlerde genellikle teorisi ortaya konan bu tür kaidelerin mutlak olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Merciiin tespitine ilişkin olarak genellikle siyak-sibak ilişkisi üzerine kurulu metnin bütünlüğünü önemseyen yaklaşım ve yorumlarla sonuca ulaşılmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla zamirlerin mercilerine ilişkin beşerî çaba sonucu geliştirilen ve öznellik içeren bu yöntemlerin mutlaklığı tartışılabilir.

Bizim bu makaledeki çerçevemiz, Bakara sûresinin 146. ve En'âm sûresinin 20. ayetlerindeki *يَعْرِفُونَهُ* “*onu bilirler*” ifadesindeki zamirin merciine yönelik ihtilaflar ve tercihlerdir. Her iki ayette Ehl-i kitabın bildiği şeyin neliği müfessirler arasında ihtilafa neden olmuştur. Konumuza yakın veya onun bir kısmını ele alan çalışmalar olmakla birlikte⁸ her iki ayeti birlikte mukayese eden ve bunların aynı anlama gelme imkanını sorgulayan bir yayına ulaşamadık. Ayrıca bu çalışma veya yayınlardan bazılarında iddia edildiğinin aksine zamirlerin mercilerine yönelik tefsir tarihinin farklı dönemlerinde tercihlere dair net bir dönüşüm olmadığı kanaatindeyiz.⁹

⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 29-32.

⁸ Burhan Sümertaş, “Gâib Zamirinin Mercii Sorununa Müfessirlerin Yaklaşımları: Bakara 146. Ayet Örneği”, *Turkish Studies* 9/2 (2014) 1389-1398; Ömer Cide, “2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/13 (Aralık 2017), 138-153.

⁹ Zikredilen çalışmalar içerisinde Burhan Sümertaş'ın makalesi, konumuza en yakın araştırmadır. Bu makalede yazar bizim çalışmamızın sadece bir kısmı olan Bakara sûresinin mezkur ayetindeki zamirin merciine yönelik tercihleri kronolojik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Sümertaş, makalesinde Bakara sûresinin 146. ayetindeki zamirin mercii hakkında dönemsal net değişimlerden bahsetmektedir. Konuyla ilgili bilgilendirme ve değerlendirmelerimiz çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alınmıştır.

Esasen bu çalışmada vurgulanmak istenen husus, lafzen uyumlu iki ayeti mukayeseli incelemek sûretiyle, En'âm sûresindeki ayette müfessirlerin ekseriyetinin tercih ettiği yorumların daha sonra nazil olan Bakara sûresindeki ayet için de geçerli olma durumunu göz önünde bulundurarak ayetlerde bulunan zamirlerin merciilerinin de benzerliğini sorgulamaktır. İfadelerin En'âm sûresindeki lafız ve kelimelerle hicretten sonra Medine'de Bakara sûresinde tekrarlanmış olması iki ayeti bir arada ele almamızda önemli bir gerekçedir. Bu tür ayetlere literatürde anlamları yakın veya farklı olmalarına rağmen lafızları benzer olan manasında lafzî müteşâbih denilmektedir.¹⁰ Usul kitaplarında müteşâbih konusu altında sadece mana kapalılığı değil aynı zamanda lafzî tekrar eden ayetler de kastedilmektedir.¹¹ Dolayısıyla lafzî müteşâbih olup her iki ayette de tekrar edilen bu ifadenin aynı anlam çerçevesinde ele alınıp alınamayacağını değerlendirmiş olacağız. Bu çerçevede her iki ayette de zamirlerin isnadına dair verilen bilgiler tefsirler özelinde işlenecek ve zamirlerin merciinde bağlamın fonksiyonu tartışılacaktır.

1. Zamirlerin Merciiini Tespitte Bağlam Bilgisinin Fonksiyonu

Kur'an'da zamirlerin merciinin tayini hususunda bağlam bilgisi önemli bir işlev görmüştür. Esasen herhangi bir metnin anlam kazandığı zemin olması nedeniyle bağlam bilgisi anlamın tayininde önemli bir yere sahiptir. Zira sadece kelimelere odaklanmak suretiyle metnin siyak ve sibakını göz ardı eden yöntem, ayetlerin anlamlandırılmasında yanlış sonuçlara götürebilmektedir. Bu nedenle tarih boyunca Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi için ayetlerin hem metinsel bütünlüğünü ifade eden metin içi bağlamın; hem de metnin içerisinde bulunamayan ve tarihsel olguyu ifade eden metin dışı bağlamın gerekliliğinden bahsedilmiştir.¹² Fakat incelediğimiz ayetlerde görüleceği üzere metinsel ve

¹⁰ Haşim Özdaş, "Lafzî Müteşâbih Âyetlerdeki Anlam Farklılığı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Eylül 2020), 228.

¹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 425.

¹² Muhammed İsa Yüksek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 29-120.

tarihsel bağlam bazen farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin ilerleyen sayfalarda zikredileceği üzere Bakara sûresindeki ayetle ilgili olarak aktarılan rivayet, zamirin Hz. Peygamber'in nübüvvetinin bilinmesini gösterirken metinsel bağlam çerçevesinde ise zamirin kible tahvilinin gerçekliğine gittiği zikredilmiştir.

Esasen bu tür örneklerde görüldüğü üzere metinsel bağlamla tarihsel bağlamın çelişmesi durumunda klasik dönem müfessirlerinin siyak terimine çok geniş bir anlam yüklemesi nedeniyle metinsel bağlamı öncelikli olarak görmektedir.¹³ Bu yaklaşım ise anlam çoğalmasına doğrudan etki etmiştir. Bu noktada metin merkezli Kur'an anlayışı yerine Kur'an'ın metin ötesi söylemsel tabiatına önem verilmelidir. Dolayısıyla Kur'an zamirlerinin mercii doğru tespitinde bağlamın metin içi ve dışı unsurlarıyla devreye alınması gerekmektedir. Bunlardan birine göre sonuca ulaşmak farklı tercihleri doğurmakta ve zamirin isnadıyla ilgili ihtimalli durumları gündeme getirmektedir.¹⁴

Genelde nasların anlaşılmasında özelde zamirlerin mercii tespitinde bağlamın önemi noktasında görüş birliği olmakla birlikte tek başına yeterli bir unsur olmadığı da düşünülmektedir. Nitekim bağlam dışı yorumun imkânı, bu çerçevede ele alınabilir. Bazı araştırmacılara göre Kur'an'ın metinsel ve tarihsel bağlamına ait unsurlar, mutlak ve yeterli değildir. Özellikle imkân ve tazammun açısından metin ötesi tarihsel bağlama eleştirel yaklaşan araştırmalar bulunmaktadır. Buna göre İslami ilimler tarihinde görüleceği üzere tarihsel bağlam metnin delâletinin önüne geçirilmemeli ve tek bağlayıcı unsur olarak ele alınmamalıdır.¹⁵ Metnin içerisinde anlaşılmayan bazı ifadeler, İslam coğrafyasında var olan müphemlik hoşgörüsüyle birlikte İslâmî ilimlere bir esneklik ve zenginlik kazandırabilmektedir. Bu anlamda müphemlik bütün olarak anlaşılabilirlik değil, metnin yorum zenginliğine elverişli olmasıdır.¹⁶ Bu yüzden bağlam her zaman ayetlerin tefsirinde

¹³ Mehmet Bağçivan, *Kur'an Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 97.

¹⁴ Tiyek, "Kur'an'da Zamirin Mercii Tespitte Bağlamsal Sorun", *Bilimname* 27/2 (Aralık 2014), 147.

¹⁵ Bağçivan, *Kur'an Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı*, 217-281.

¹⁶ Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 27.

yegâne unsur olarak görülmemiştir.

Sonuç olarak bağlam bilgisinin zamirleri anlamada katkısı kaçınılmaz olmakla birlikte içerisinde öznelliği barındıran yorumlar mefhumun önüne geçirilmemelidir. Bu durumda incelemeye alacağımız ayetlerdeki zamirlerin merciilerine yönelik tercihlerde bağlamın bizatihi kendisinin ihtilafın temel nedeni olma potansiyeli bulunabilmektedir. Dolayısıyla zamirlerin merciini tespitinde bağlamın tek başına sınırlayıcı bir etkisinin olmadığı değerlendirilmeye alınmalı ve bu zamirlerin bir ara cümle veya bağlam dışı bir hitap olabilirdiği değerlendirilmelidir.

2. Bakara 2/146. ve En'âm 6/20. Ayetlerindeki Zamirlerin Anlamına Dair Tercihler ve İhtilaflar

Kur'an'daki zamirlerin merciinin tespitine dair çalışmamızın ana temasını oluşturan ayetler özelinde meseleyi somut olarak ele almak istiyoruz. İnceleyeceğimiz ayetlerin metni şu şekildedir:

الَّذِينَ اتَّيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ¹⁷

الَّذِينَ اتَّيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ¹⁸

Görüldüğü üzere her iki ayette de ilgili zamirin bulunduğu ifade benzerlik göstermektedir. Peki bu durum müfessirlerin tercihlerini etkilemiş midir? Bu tercihlerin oluşumu tefsir tarihinde kronolojik olarak değişim göstermekte midir? Bu ve benzeri sorulara cevap aramak maksadıyla öncelikle liste halinde ayetlerdeki söz konusu zamirlerle ilgili müfessirlerin tercihlerini kronolojik olarak sunacağız. Esasen her iki ayet çerçevesinde konuyu araştırma yöntemimiz, kronolojiyi takip etmek değil müfessirlerin söz konusu zamirlere mana verirken hangi motivasyonla hareket ettiklerini göstermektir. Bununla birlikte tarihi akış içerisinde ayetlerdeki zamirlerin neyi ifade ettiğine dair yapılan yorumları

¹⁷ Bakara 2/146.

¹⁸ En'âm 6/20.

bütün halinde görmek istedik. Bu sayede tefsir literatürünün erken dönemlerinden günümüze kadar ayetlerin yorumlanmasıyla ilgili bir kırılma noktası olup olmadığını anlayacağız. Zira bazı araştırmacılar, özellikle Bakara sûresinde geçen ayetteki zamirle ilgili tefsirlerde erken dönemden klasik döneme ve modern çağa süreç içerisinde anlamlandırma açısından değişimlerin yaşandığını ileri sürmüşlerdir.

Örneğin Sümertaş, makalesinde Bakara sûresinin 146. ayetindeki zamirin mercii hakkında dönemsel net değişimlerden bahsetmektedir. Yazara göre hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar kible tahvili dışında hiçbir tercih olmadığı gibi bu tek rivayet dönemi, tarihi süreç içerisinde tefsirlerde ikili tercihlere ve öncelik sırasındaki değişimlere dönüşmüş ve son olarak hicrî sekizinci asırdan itibaren İbn Kesir'le (ö. 774/1373) birlikte Hz. Peygamber rivayeti esas alınarak diğerine yer verilmemiştir.¹⁹ Bununla birlikte makalesinin ana fikriyle uyuşmasa bile yazarın bazı istisnalardan bahsetmesi takdiri hak eden bir tutumdur. Mesela ilk dönemlerde kible tahvili görüşünün yanı sıra Hz. Peygamber rivayetinin de Zeccâc (ö. 311/923) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi müfessirlerin eserlerinde alternatif yorum olarak kullanımı zikredilmektedir. Yine son dönemde İbn Kesir'den itibaren kible tahvili görüşü zikredilmediği iddiasıyla birlikte İbn Âşur (1879-1973) ve Mevdûdî (1903-1979) gibi müfessirlerin yaklaşımlarına istisna kabilinden yer verilmektedir.²⁰

Mustafa Öztürk ise farklı platformlarda konuyu daha genellemeci ve bize göre isabetsiz bir yaklaşımla ele almaktadır. Ona göre Bakara sûresindeki zamire çoğu mealde doğrudan ya da açıklamalı bir şekilde “*Peygamberi bilirler*” şeklinde mana verilmektedir. Oysa kendisi mealinde bu ifadeyi “*Yahudilerin Beyt-i Haramı kiblegah olarak çok ezelden beri bilirler.*” şeklinde çevirdiğini ifade etmektedir. Öztürk, bu çevirisini gerekçelendirirken ise müfessirler hakkında genellemeci bir tutum sergilemektedir. Zira ona göre hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar Mukâtil (ö. 150/767) ve Taberî (ö. 310/923) gibi ilk dönem alimleri, söz

¹⁹ Sümertaş, “Gâib Zamirinin Mercii”, 1394.

²⁰ Sümertaş, “Gâib Zamirinin Mercii”, 1392, 1394.

konusu zamirin merci hususunda kible tahvilinden başka hiçbir görüş belirtmezken; bir/bir buçuk asır sonra Mâverdî (ö. 450/1058) ve İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi müfessirler öncülüğünde Hz. Peygamber şeklinde yorum üremesi meydana gelmiştir. Ardından yaklaşık iki asır sonra ilgili zamirin merciine dair hicrî dördüncü asırlara kadar kıblenin Kâbe'ye tahvilinden başka bir görüş bulunmazken Beydâvî'nin (ö. 685/1286) bu görüşü yok saymasıyla birlikte ayetin doğru anlamına dair hafızanın silindiğinden bahsetmektedir.²¹ Bu iddiaların tam zıddı ve diğer ucunda ise Muhsin Demirci tarafından başka bir genellemeci yaklaşım benimsenmektedir. Yazara göre Taberî dışındaki müfessirlerin neredeyse tamamı kible tahvili görüşünü kabul etmemekte ve zamirin Hz. Peygamber'e râcî olduğunu savunmaktadır.²²

Bu iddialardan ötürü çalışmamızda, her iki ayetteki mezkur gâib zamirlerin merciine ilişkin görüşlerin değerlendirilmesine ve otantik anlamın tespitine yönelik incelemelere geçmeden önce müfessirlerin ölüm tarihlerine göre anlam tercihlerini bir liste halinde ortaya koymayı amaçladık. Listenin müfessirlerin ölüm tarihlerine göre kronolojik oluşturulması sayesinde her iki ayette de söz konusu zamirlere hicrî ilk asırlardan itibaren tarih boyunca nasıl mana verildiğini ve bu noktada bir anlam kırılması olup olmadığını görme imkânı bulabiliriz.

2.1. Her İki Ayetteki Zamirlerin Mercilerine Yönelik Müfessir Tercihlerine Genel

Bir Bakış: Müfessirlerin iki ayetteki zamirlere verdikleri anlamda bir sonraki başlıkta gerekçeleriyle birlikte detaylı bir şekilde anlatılacağı üzere üç alternatif bulunmaktadır. Bunlar kıblenin tahvilinin Allah Teâlâ tarafından belirlenmiş gerçek ve ilâhî bir karar olması, Hz. Muhammed'in hak peygamber olması ve Kur'an'ın ilâhî bir kitap oluşudur. Müfessirlerin

²¹ Mustafa Öztürk Arşivi, "Aynı Ayete Müfessirlerin Verdiği Anlamların Tarih Boyunca Çarpıcı Değişimi", *YouTube* (5 Aralık 2015). <https://www.youtube.com/watch?v=-cslgH-HU5k>; Gürkan Engin, "Mustafa Öztürk'ün Kölelik ve Cariyelik Hakkındaki Görüşlerine Eleştirel Bir Bakış", *YouTube* (21 Ocak 2023), 22:12-22:33. <https://www.youtube.com/watch?v=u8rR9PJLEc0&t=1342s>.

²² Muhsin Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar* (İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 124-125.

ortaya koyduğu bu tercihler, *kible*, Hz. *Peygamber* ve *Kur'an* şeklinde birer kelimeyle ifadelerle sınırlandırılmıştır. Ayrıca listede görüleceği üzere bazı müfessirlerin karşısında birden fazla tercihin var olduğunu görüyoruz. Eğer müfessirlerimiz, ilgili ayetin tefsirinde zamirin merciiine yönelik birden fazla açıklama yapmış ve herhangi birini savunmamışsa zikrettiği görüşlerin hepsini aralarına bölme işareti olan (/) eğik çizgi koymak suretiyle belirttik. Fakat ilgili müfessir, diğer görüşleri eleştiri maksadıyla ele alıyorsa sadece savunduğu görüşü zikrettik.

Tablo 1: *Bakara 2/146. ve En'âm 6/20. Ayetlerindeki Gâib Zamirlere Dair Müfessirlerin Tercihleri*²³

Bakara 2/146		En'âm 6/20
الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرفُونَهُ كَمَا يَعْرفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ		الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرفُونَهُ كَمَا يَعْرفُونَ أَبْنَاءَهُمْ فَهُمْ لَآ يُؤْمِنُونَ
"Kendilerine kitap verdiklerimiz <u>onu</u> kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanılar. Böyle iken içlerinden bir takımı bilerek gerçeği gizlerler."		"Kendilerine kitap verdiklerimiz <u>onu</u> kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanılar. Kendilerini ziyana sokanlar ise, inanmazlar."
Müfessirler	Bakara 2/146	En'âm 6/20
Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)	Kible	Hz. Peygamber
Ferrâ (ö. 207/822)	Kible	Hz. Peygamber
Hüvvârî (ö. 280/893)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber / Tevhid

²³ Buradaki liste, her iki ayetle ilgili kütüphane programı ve veri tabanlarından oluşturulmuş ve tefsirlerin dipnotta tam künyeleri verilmemiştir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zamirlerle ilgili tercihlerin analizi yapılırken ilgili referanslar gösterilecektir. Bk. el-Câmiu't-Târihi, "Bakara 146- En'âm 20" (15 Aralık 2023).

Taberî (ö. 310/923)	Kible	H.z. Peygamber / Tevhid
Zeccâc (ö.311/924)	Kible/H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
İbn Ebî Hâtim(ö. 327/939)	H.z. Peygamber / Kible	H.z. Peygamber / Tevhid
Mâturîdî (ö. 333/945)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
Sa'lebî (ö. 427/1036)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
Mekkî b. Ebî Talib (ö. 437/1045)	Kible / H.z. Peygamber	Tevhid / H.z. Peygamber
Mâverdî (ö. 450/1058)	Kible / H.z. Peygamber	H.z. Peygamber / Kur'an
Vahidî (ö. 468/1075)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
Begavî (ö. 516/1122)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
Zemahşerî (ö. 538/1143)	H.z. Peygamber /Kur'an / Kible	H.z. Peygamber
İbn Atiyye (ö. 542/1148)	Kible / H.z. Peygamber	İslam / H.z. Peygamber / Tevhid
İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)	Kible / H.z. Peygamber	H.z. Peygamber /Tevhid/ Kur'an
Râzî (ö. 606/1210)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
Kurtubî (ö. 671/1273)	H.z. Peygamber / Kible	H.z. Peygamber / Kur'an
Beydâvî (ö. 685/1286)	H.z. Peygamber / Kible	H.z. Peygamber
Nesefî (ö. 710/1310)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber
İbn Cüzey (ö. 741/1341)	Kur'an / H.z. Peygamber/ Kible	Kur'an / H.z. Peygamber/
Ebû Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344)	H.z. Peygamber / Kible / Kur'an	H.z. Peygamber / İslam
İbn Kesir (ö. 774/1373)	H.z. Peygamber	H.z. Peygamber

Bikâî (ö. 865/1461)	Kible / Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Seâlibî (ö. 875/1471)	Kible / Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Suyûtî (ö. 911/1505)	Kible / Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Ebus Suud Efendi (ö. 982/1574)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1135//1725)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Şevkânî (ö. 1250/1834)	Hz. Peygamber / Kible	Hz. Peygamber / Kur'an
Âlûsî (ö. 1270/1854)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890)	Kible	Hz. Peygamber / Kur'an / İslam
Kâsımî (1866-1914)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Reşid Rıza (1865-1935)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Seyyit Kutup (1906-1966)	Kible	Kur'an / Hz. Peygamber
İbn Âşur (1879-1973)	Hz. Peygamber	Kur'an
Tantâvî Cevherî (1862-1940)	Kible	Hz. Peygamber
Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber
Mevdûdî (1903-1979)	Kible	Tevhid
İzzet Derveze (1888-1984)	Hz. Peygamber	Hz. Peygamber

Verilen listede görüldüğü üzere her iki ayetle ilgili olarak tefsir tarihinin her döneminde müfessirlerin birbirinden farklı tercihleri bulunabilmektedir. Bu durumda şunu net bir şekilde söyleyebiliriz ki, Bakara sûresinin 146. ve En'âm sûresinin 20. ayetlerindeki zamirin merciiine ilişkin olarak tefsir literatüründe kronolojik kırılma ve evrilmelerden söz

etmek mümkün değildir. Örneğin hicrî üçüncü asra ait bir alim olan Hüvvârî'ye göre Bakara sûresindeki ayetin zamirinin merciinin Hz. Peygamber'in nübüvveti olarak açıklanması, ilk dönemlerde bu zamirlerin merciilerine yönelik tekli tercihlerin olmadığını göstermektedir. Ayrıca Zeccâc ve İbn Ebî Hâtim ve Mâturîdî gibi müfessirlere baktığımızda ilk dönemlerde zamirlerin merciine yönelik alternatif yorumların ve kabullerin varlığını görebilmekteyiz. Yine tabloya göre rivayetlerdeki öncelik sırasının değişimi Zemahşerî, Beydâvî ve Razî gibi müfessirlerle değil daha öncesinde Sâ'lebî ve Begavî gibi müfessirlerin eserlerinde başlamıştır. Ayrıca İbn Atiyye, İbnü'l-Cevzî, Seâlibî, Bikâî, Suyûtî, Sıddık Hasan Han, Seyyit Kutup, Mevdûdî gibi daha sonra gelen müfessirler, kible tahvili görüşünü kabul eden ya da buna öncelik verenlerdir.

2.2. En'âm 6/20. Ayetindeki Zamirin Merciine Yönelik Tercihler ve İhtilaflar:

Yukarıda sunulan listeden anlaşıldığına göre müfessirler, En'âm sûresi 20. ayetindeki Ehl-i kitabın bildiği şeyle ilgili zamirin merciinin Hz. Peygamber, Kur'an veya İslam olduğu yönünde farklı ya da birden fazla tercih belirleyebilmektedirler. Bu doğrultuda müfessirlerin merciye yönelik tercihlerinde belli motivasyonların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira zamire verilen manalarda müfessirlerin siyak-sibak terkininin oluşturduğu metinsel bağlamı ziyadesiyle önemsedikleri görülebilmektedir. Özellikle de mezkûr ayetlerin tefsiriyle ilgili olarak teorik zemini oluşturulmuş metin içi bağlam, en öne çıkan gerekçeler arasında yer almaktadır.

İlgili zamirin merciine yönelik anlam arayışlarında bağlam bilgisinin bizzat kendine müracaat edilmesiyle birlikte bazen de bağlam dışı yorumun imkânı tartışılmıştır. Dolayısıyla bağlam bilgisi müfessirlerin ayetteki zamire verdikleri manalarda olumlu ya da mesafeli yaklaşım biçimi olmuştur. Mesela müfessirler, ayette zikredilen Ehl-i kitabın bildiği şeyle ilgili zamirin merciinin Hz. Peygamber, Kur'an veya İslam olduğunu gerekçelendirirken metin içi bağlamı dikkate alarak ayet içi bütünlüğe veya bir önceki ayete müracaat ettikleri görülmektedir. Zira 19. ayette Allah Teâlâ, "De ki: Hangi şey şahadetçe en büyüktür? De ki: (Hak

peygamber olduğuma dair) benimle sizin aranızda Allah şahittir. Bu Kur'an bana, kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu. Yoksa siz, Allah'la beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz? De ki: «Ben buna şahitlik etmem.» «O ancak bir tek Allah'tır, ben sizin ortak koştüğunuz şeylerden kesinlikle uzağım» de.”²⁴ buyurmaktadır. Burada asıl konu olarak dinin özü olan tevhidi ve İslam'ı teyit etme kapsamında Hz. Peygamber'in gerçek bir elçi olarak gönderildiğine, Allah Teâlâ'nın da bu konuda en güvenilir şahit olduğuna ve Kur'an'ın da bu görevi ifa etmede rehber olduğuna vurgu yapılmaktadır.²⁵ Çalışmamızın ana konusu olan bir sonraki ayette ise Ehl-i kitap tarafından bilinen şeyin bir önceki ayette zikredilen hususlar olabileceği tartışılmıştır. Yani buradaki gâib zamirin Hz. Peygamber, Kur'an veya bir önceki ayetin asıl konusunu oluşturan şirk inancını eleştiren tevhid eksenli İslam dininin bizzat kendisi olabileceği söylenmiştir. Zira 19. ayette Hz. Peygamber ve Kur'an'dan bahsedilmesinin yanı sıra Allah Teâlâ'nın da bunlar üzerine şahitlik etme gerekçesini oluşturan esas konunun ulûhiyet, tevhid ve dinin özü olan İslam olduğu görülmektedir.

İlgili zamirin mercii Hz. Peygamber olduğunu savunan müfessirler, bir hayli fazla görünmektedir. Bu görüşü savunan müfessirlerin tercihlerini bir önceki ayetin iniş sebebi üzerine inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Rivayete göre Mekke'nin ileri gelen önderleri Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlayan herhangi bir delil bulamadıklarını, bu konuda Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hristiyan bilginlerden de onun peygamberliğini ispatlayan bir açıklama işitmediklerini iddia edince En'âm sûresinin 19. ayeti nazil olmuştur.²⁶ Bu ayette de Hz. Peygamber'in gerçek bir elçi olarak gönderildiğine Allah Teâlâ'nın şahit olarak yeterli olduğu beyan edilmektedir. Konumuz olan bir sonraki ayette ise tüm Ehl-i kitap olanların kendi

²⁴ En'âm 6/19.

²⁵ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmut b. Ömer el-Harizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve uy'uni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl* -tahkikli metin ve çeviri- çev. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 2/613-614; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. İsmail Bosnalı vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 1/539.

²⁶ Ebû'l-Hasen Mukatil b. Süleyman el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmut Şehâte (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1/554; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, nşr. Mâhir Yâsîn el-Fah (Dâru'l-Meymân, 2005), 214.

oğullarını diğer çocuklar arasında nasıl ayırt edip tanıyabiliyorlarsa o düzeyde Hz. Muhammed'in peygamberliğini kesin bir bilgiyle bildikleri veciz bir anlatım üslubuyla zikredilmektedir.²⁷

İlgili zamirin merciinin Hz. Peygamber olduğunu savunan müfessirlerin ekseriyeti, Hz. Muhammed'in peygamberliğine dair Ehl-i kitap bilginlerinin kendi ellerinde bulunan kitaplardaki bilgileri kastetmektedirler.²⁸ Bu durumda bir önceki ayette zikredilen Mekkeli müşriklerin Hz. Muhammed'in nübüvvetini inkâr etmek maksadıyla Yahudi ve Hristiyanların kendisini bilmedikleri yönündeki iddialarına hemen akabinde gelen bu ayetle cevap verilmiş olmaktadır. Dolayısıyla Allah Teâlâ, Ehli-i kitabı sadece bildikleri gerçeği saklamaları münasebetiyle kınamakla kalmamakta, Mekke'nin ileri gelen müşriklerine de cevap mahiyetinde Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispatlamaktadır.²⁹

Ayrıca zamirin merciinin Hz. Peygamber olduğunu savunan müfessirler, metin içi bağlamdan başka tarihsel bağlama da değinmektedirler. Bu noktada hemen hemen tüm tefsirlerde gelen bir rivayetten söz edilmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer bir gün bu ayetlerle ilgili olarak Medine'deki Yahudi alimlerinden olup Hz. Peygamber zamanında Müslüman olan

²⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımeşk: Dâru İbn Kesir, 1414), 2/120.

²⁸ Ebû Zekerîya Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.)1/329; Ebû İshâk İbrâhim b. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, nşr. Abdulcelîl Abduh Şelebî, (Beirut: Âlemu'l-Kutub, 1988), 2/234; Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 1/520; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 9/186-187; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/613-614; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el- Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964), 6/400; Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelusî, *el-Bahru'l-muhîṭ fi't-tefsîr*, nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud (Beirut: yy., 2001), 496; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. nşr. Sami b. Muhammed Selâme (Beirut: Dâru Tayyibe, 1999), 3/244; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, nşr. Yusuf Ali Budeyvî (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/496; Celaledin Abdurrahman es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2011), 3/258; Ebu's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm* (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 3/1118.

²⁹ Ebu'l-Hasen İbrâhim b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984), 7/78; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 7/286; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, çev. Vahdettin İnce. vd. (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 33.

Abdullah b. Selâm'a gelerek ayetin Mekke'de inmesine rağmen onların Hz. Muhammed'i daha hiç görmedikleri halde onun peygamberliğini bilmelerinin nasıl mümkün olduğunu sormuştur. Bunun üzerine Abdullah b. Selam ise *"Diğer çocuklar arasında oynarken kendi evladımı nasıl seçip net olarak tanıyabiliyorsam, aynı şekilde Hz. Muhammed'i de gördüğümde peygamber olduğunu bilmişim. Hatta onu kendi öz evladımdan bile daha net bir şekilde tanıyabilirim."* diye cevap vermiştir. Bu cevaba şaşırın Hz. Ömer ise bunun nasıl mümkün olduğunu sorunca Abdullah b. Selam *"Kadınların neler yaptıklarını veya bizim ardımızdan neler karıştırdıklarını bilemem. Ama Hz. Muhammed'in Allah tarafından gönderilen hak elçi olduğuna şahitlik ederim. Çünkü Allah Teâlâ, onun özelliklerini kitabımız Tevrat'ta bize anlatmıştır."* şeklinde bir cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Abdullah b. Selâm'ın bu cevabından dolayı mutluluğunu ifade etmiştir.³⁰

Söz konusu rivayetin muhtevastındaki kadın algısıyla ilgili kısmını zamanın coğrafi ve tarihi olgusuna havale ederek meselenin bizi ilgilendiren yönüne baktığımızda metin dışı bağlam açısından bu diyalog ilgili zamirin merciinin Hz. Peygamber olduğuna delalet etmektedir. Zira Hz. Ömer, Abdullah b. Selam'a ayetteki bildikleri şeyin ne olduğunu değil, ayetten hareketle Hz. Muhammed'in peygamberliğini nasıl bildiklerini sormuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer'in ilgili zamirin merciinin Hz. Peygamber olduğunu önceden bildiği varsayılmaktadır. Bu durum, merciin Hz. Peygamber olduğunu düşünen müfessirlerin ekseriyetinin metin dışı bağlam çerçevesinde başvurduğu bir gerekçelendirme dir. Seyit Kutup'a göre ayetin bu bağlamı nazil olduğu dönemdeki Mekkeli müşriklere şu mesajı vermektedir: Ehl-i kitap bilginleri, tıpkı müşrikler gibi özlerni bozmaları münasebetiyle birdirler. Bu durumda ayetin nüzul dönemine dair rivayetler dikkate alındığında tarihsel

³⁰ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, 9/187; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l Kur'âni'l-azîm*, nşr. Esad Muhammed Tayyib (Mektebetu Nizâr, 1998), 4/1272; Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlioğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2005), 5/31; Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîr el-Kur'âni'l-azîm ve's-sebu'l-me'sânî*, nşr Ali Abdubârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 4/114;

bağlam, zamirin merciinin Hz. Peygamber'e işaret ettiğini göstermektedir. Zira hem müşrikler hem de Ehl-i kitap toplulukları Hz. Muhammed'in peygamberliğini esasen bilmektedirler.³¹

Mezkur zamirin merciinin Hz. Peygamber dışında Kur'an olabileceğine dair görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşleri zikredenlerin bazıları herhangi bir tercih yapmayıp sadece mevcut ihtilafı ele almaktayken az sayıda da olsa bazı müfessirler tercihlerini bu yönde kullanmaktadırlar.³² Bu müfessirlere göre, "onu bilirler" ifadesindeki zamirden kastedilen Kur'an'dır. Bu kanaati güçlendiren en önemli veri ise bir önceki ayette geçen "Bu Kur'an, bana vahyolunmuştur" ifadesidir. Yukarıda zikredildiği üzere inkârcı Mekkelilere karşı Allah Teâlâ 19. ayette Hz. Muhammed'in peygamberliğinin hakikatini beyan etmekte ve bu çerçevede kendisiyle uyarması için ona Kur'an'ı vahyettiğini söylemektedir. İşte bir sonraki ayette Ehl-i kitabın bilgi sahibi olduğu ise, kendi kitaplarında Kur'an'ın mahiyeti ve onun Allah tarafından gönderilmiş olduğuna dair bilgidir. Bu görüşü benimseyen İbn Âşur'a göre buradaki zamirin tevhid dinine veya Hz. Peygamber'e gitmesi makul değildir. Zira bu durumda ayette hem Hz. Muhammed'den bahsedip hem de kendisi hakkında onu bilirler demek muhatap karışıklığına yol açmaktadır.³³

En'âm sûresinin 20. ayetinde söz konusu zamirle ilgili en kayda değer görüşlerden biri de merciin tevhit eksenli din olan İslam olduğuna dair kanaattir. Bu konudaki görüşleri deskriptif bir tutumla ortaya koyan müfessirler bulunduğu gibi³⁴ bu kanaati bizzat savunan

³¹ Seyyid Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'an* (Kahire: Dâru's-Şukûk, 2003), 2/1059-1060.

³² Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, nşr. Seyyid b. Abdilmaksud b. Abdirrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 2/100-101; Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, nşr. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001), 2/15; Ebû Muhammed İzzeddin b. Abdüsselam, *Tefsîru'l-Kur'an*, nşr. Abdullah b. İbrahim (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 1/431; Muhammed Sıddık Bahadır Han b. Hasan b. Ali, *Fethu'l-Beyân*, nşr. Abdullah b. Selam el-Ensârî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 4/118; Seyyid Kutup, *Fî zilâli'l-Kur'an*, 3/435.

³³ Muhammed b. Tahir İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 7/170.

³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/187; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1273; İbnu'l Cevzî, *Za'dü'l-mesîr*, 2/15

müfessirleri de görmek mümkündür.³⁵ Zamirin merciine dair bu yaklaşım, yine bağlamsal unsurla ortaya konmaya çalışılmaktadır. Özellikle bir önceki ayette “*O, ancak tek bir ilahtır*” ifadesinden hareketle 20. ayetteki Ehl-i kitap alimleri tarafından bilinen hususun İslam'ın tevhid eksenli hak din olması yönündeki hususiyet olduğu belirtilmektedir.³⁶

Zamirin merciinin Hz. Peygamber'e gittiğini düşünenler için Hz. Ömer'den gelen rivayet anlaşılabilir bir motivasyon olmuştur. Zira bu ayette bir önceki ayette rivayet edilen olayla doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Buna göre müşriklerin Hz. Peygamber'e yönelik olarak “*Seni Yahudi ve Hristiyanlara sorduk ama tanımadıklarını söylediler*” şeklindeki iddialarına bu ayet cevap teşkil etmektedir. Bu kabulün delillendirilmesi noktasında ise Kur'an bütünlüğü esas alınmakta ve aynı muhtevadaki başka ayetlere vurgu yapılmaktadır.³⁷

Görüldüğü üzere zamirin merciine dair müfessirlerin anlam tercihlerinde bağlam bilgisi önemli bir fonksiyon icra etmektedir. En'âm sûresinde bu ayette hem müşriklerle Hz. Peygamber arasında geçen diyalog hem de bir önceki ayette Hz. Peygamber'in zikredilmesinden hareketle Ehl-i kitabın bildiği şeyin Hz. Muhammed'in nübüvveti olabileceği kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Bununla birlikte zamirin merciinin Kur'an veya dinin kendisi olduğunu savunan müfessirler de yine bir önceki ayette zikredilen ifadelerle vurgu yapmaktadırlar. Bu durum bize merciinin tayiniyle ilgili ihtilaflarda özellikle metinsel bağlamın dikkate değer bir olgu olduğunu göstermektedir. Fakat aynı motivasyondan hareketle farklı görüşlerin beyanı, bağlamın da tek başına belirleyici unsur olmadığını göstermektedir. Özellikle çeşitli olaylar ve olgular gözetilerek nüzülü tamamlanan bir ilâhî kelimada metinsel bağlamın her zaman tek bir doğru sonuca ulaştırmadığı düşünülebilir. Dolayısıyla En'âm sûresindeki bu ayetle ilgili zamirin merciine dair mevcut müphemliğin nazım ve bağlam bakımından yorum çeşitliliğine neden olduğu göz önünde

³⁵ Ebu'l Âlâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. İsmail Bosnalı vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 1/539.

³⁶ Ebû Muhammed Abdülhak b. İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 3/276-277.

³⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 4/113-114; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/30-35.

bulundurulmalıdır.

2.3. Bakara 2/146. Ayetindeki Zamirin Merciiine Yönelik Tercihler ve İhtilaflar:

Bakara sûresinin 146. ayetindeki “*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi çocuklarını tanıdıkları gibi tanımaktadırlar*” ifadesindeki zamirle ilgili olarak var olan ihtilaflar, bu cümlenin benzeri olan En‘âm sûresindeki ayete göre daha fazladır. Zira En‘âm sûresindeki ayette müfessirlerin çoğunluğuna göre buradaki zamir, Hz. Peygamber iken Bakara sûresinin 146. ayetinde geçen Ehl-i kitabın bildiği şeyin ne olduğuna dair kiblenin tahvili ve Hz. Muhammed’in peygamberliğinin gerçekliği şeklinde öne çıkan iki ana görüş bulunmaktadır. Bununla birlikte tefsir tarihinin farklı dönemlerinde merciin sadece belirli bir görüşten ibaret olmadığını kesin olarak söyleyebiliriz.

En‘âm sûresinin 20. ayetinde olduğu gibi burada da merciin belirlenmesinde bağlam bilgisinin önemli bir fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır. Zira müfessirlerin hemen hemen hepsi beyan ettikleri görüşlerinin gerekçelendirme sadedinde metin içi veya metin dışı bağlam unsurlarından bahsetmektedirler. Tefsirin tedvin dönemi sayılan hicrî ilk asırlarda mercii Mescid-i Haram’a götürülenler, sahabe ve tâbiûn ulemasının önde gelen müfessirlerine dayanmakta ve *يَعْرِفُونَهُ* kelimesindeki gâib zamirin daha önceki ayetlerde zikredilen kible tahvili konusuna gittiğini savunmaktadırlar.³⁸ Sonrasında tefsirin gerek olgunluk döneminde gerekse de modern döneminde zamirin merciinin kible tahvili olduğu görüşünü doğrudan savunan veya alternatif bir yorum olarak zikredenler bulunmaktadır.³⁹

³⁸ Mukatıl, *Tefsîr*, 1/148; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/669-671.

³⁹ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, nşr. eş-Şâhid el-Bûşîhî (Mec mu‘atu Buhûşî'l-Kitâb ve's-Sunne, 2008), 1/500; İbnü'l-Cevzî, *Za'dü'l-mesîr*, 1/122; İbn Atiyye, *Muharreru'l-vecîz*, 1/223; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/162-163; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 1/608; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ali (Beirut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 1998), 1/331; Suyûtî, *Durru'l-menşûr*, 1/356; Şemseddin Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-munîr fî'l-îlâneti alâ ma'rifeti ba'di me'ânî kelâmi rabbînâ'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matba'atu Bûlâk, 1285), 1/102-103; Seyyid Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'an*, 1/126-127; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 1/ 127.

Bakara sûresinin 146. ayetindeki zamirin kible tahvili olduğunu savunan müfessirler, görüşlerini delillendirme sadedinde sûrenin 142. ayetinden başlamak suretiyle 150. ayete kadar kıblenin değişmesi ve bu konuda Yahudilerin sataşmalarına cevap verilmesinden hareket etmektedirler. Bu kabule göre ayetin siyakı ve pasaj bütünlüğü dikkate alındığında zamirin kıblenin tahviline râcî olduğu düşünülmelidir.⁴⁰ Seyyid Kutub ve Mevdûdî gibi modern dönem müfessirler de ayetteki bilinen şeyin Kabe'nin kible olmaya daha layık olduğunun Yahudiler tarafından da bilinen bir gerçek olduğunu vurgulamaktadırlar.⁴¹ Görüldüğü üzere merciiin kible tahvili olduğunu düşünen birçok müfessir, bu görüşünü metinsel bağlamla gerekçelendirmektedir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber, hicretten yaklaşık on altı/on yedi ay sonrasına kadar Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılıyorken gönlündeki arzu tecelli etmiş ve 143. ayetten itibaren belirtildiği üzere kıblenin Kabe'ye tahvili söz konusu olmuştur.⁴² Ayrıca Yahudilerin bu değişimi bahane ederek Hz. Peygamber'i ve onun getirdiği dini sabote etmek maksadıyla söylemleri, 142. ayette eleştirilmektedir. Bu durumda 142. ayetten başlamak suretiyle 150. ayete kadar konusal bütünlükten bahsedilebilir. Medine Yahudilerinin Müslümanları sabote etmek maksadıyla kible tahviline dair zihin bulandırıcı söylemlerine bu bütünlük içerisinde cevap verilmektedir. Bu durumda 146. ayetteki Ehl-i kitapça bilinenin bu konusal bütünlük çerçevesinde kıblenin değişimi olması muhtemeldir.

Merciiin kible tahvili olduğunu ayetlerdeki siyak-sibak ilişkisinden hareketle ortaya koyma çabasını işârî tefsir geleneğinde de görmek mümkündür. Bu geleneğin önde gelen müfessirlerinden Muhyiddin İbnü'l Arabî (ö. 638/1240), buradaki zamiri, ayetin bulunduğu pasajdaki konu bütünlüğünden ötürü kıblenin tahviliyle ilişkilendirmektedir. Bu durumda ona göre Ehl-i kitap tarafından bilinen şey, kıblenin Kabe'ye döndürülmesinin hakikatidir.⁴³

⁴⁰ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 2/226-227; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/120.

⁴¹ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, 1/126-127; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, 1/127.

⁴² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/452-453.

⁴³ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî, *Îcâzu'l-beyân fi't-terceme 'ani'l-Kur'an*, thk. Muhammed

Merciin kible tahvili olduğunu savunanlar, zamire en yakın zikredilen isme bakma kaidesince pasajın bütününde ve siyakında kible tahvilinden bahsedilmesini dikkate almışlardır. Bununla birlikte bütün müfessirler, bağlamı mutlak bir unsur olarak görmemişlerdir. Siyak-sibak teorisi kapsamında metinsel bağlamı dikkate almakla birlikte söz konusu zamirin merciinde bağlam dışı yorumun da vaki olduğu görülebilmektedir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında ilgili müfessirlere göre ayetteki hitap, Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet etmektedir.⁴⁴ Yani Medine'deki Yahudiler kendi kitaplarında Hz. Muhammed'in gerçek bir Peygamber olduğuyula ilgili bilgiye sahip olmakla birlikte bunu gizlemişler ve saptırmışlardır. Bu müfessirlere göre Allah Teâlâ da yukarıda incelediğimiz En'âm sûresinin 20. ayetinde belirttiği bu hususu tekrar hatırlatmış olmaktadır. Bu görüşü savunan müfessirlerin ekseriyetinin En'âm sûresindeki ayetle ilgili zikredilen Hz. Ömer'den gelen rivayeti burada da aktardıkları görülmektedir.

Merciin Hz. Peygamber'e râcî olduğunu düşünenler, genellikle metin bütünlüğü dışında ayetin ara cümle olarak geldiğini savunmaktadırlar. Bu konuda ilk alternatif yorumun Hüvvârî, İbn Ebî Hâtim ve Zeccâc gibi isimlerin tefsirlerinde hicri ilk yıllara dayandığı görülebilmektedir. İbn Ebî Hâtim ve Zeccâc, bu ayetin tefsirinde ihtilaf edildiğini ve kible tahviline alternatif olarak ayette bilinen şeyin Yahudi ve Hristiyanların kitaplarında öğrendikleri Hz. Peygamber'in vasıflarına dair bilgiler olabileceğini rivayet etmektedirler.⁴⁵

Hüvvârî'nin bu konudaki yaklaşımı ise mahiyet açısından özgün bir nitelik taşımaktadır. Zamirin merciini Hz. Peygamber olarak yorumlayan düşüncenin yazılı tefsir literatüründeki ulaşabildiğimiz en eski ifadesi Hüvvârî'ye aittir. Bu yorum ise tabiîn müfessirlerinden Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) dayanmaktadır. Bu yoruma göre ayetteki bilinen şey, Yahudi ve Hristiyanların Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğu bilgisine sahip

İbrahim (yy. 1999), 151; Davut Ağbal, *İbn Arabî'de İşârât Tefsir* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 295.

⁴⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/112.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/255; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1/225

olmaları ve bunu gizlemeleridir. Müfessir, bu iddiasını yukarıda En'âm sûresinde zikredilen Hz. Ömer ve Abdullah b. Selam arasında geçen diyaloga dayandırmaktadır. Fakat müfessir, bu tarihsel gerekçelendirmeyle yetinmemekte ve her iki ayette aynı tarihsel bağlamdan bahsedilmesini nüzulün tekrarıyla açıklamaktadır. Hüvvârî, bu çerçevede ayetin ilgili cümlesinin daha önce mekkî olarak En'âm sûresinde indirildiğini ve ihtiyaca binaen Bakara sûresinde nüzulünün tekrar edildiğini rivayet etmektedir.⁴⁶ Müfessirin bu açıklaması, zamirin belirlenmesiyle ilgili olarak her iki ayetin tefsirinde aktarılan rivayetin cemine yönelik farklı bir yaklaşım arz etmektedir. Ayrıca müfessirin ilk dönem tefsir bilginlerinden olması, ayete getirilen özgün ve yeni bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Mâturîdî ise, bu ayetin tefsirinde bazı işaret ve delillerle Peygamber'in tanınmasının mümkün olduğunu ama Yahudilerin bu gerçeği bilerek gizlediklerini söylemektedir. Ayrıca müfessire göre bu ayet, Abdullah b. Selam'dan gelen rivayet dikkate alındığında Tevrat'ta Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair bilgilerin sonradan tahrif edildiğini ispatlamaktadır.⁴⁷

Ayetteki zamirin merciinin Yahudiler tarafından Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna dair bilgi olduğu müfessirlerin ekseriyeti tarafından kabul edilmiş bir olgudur. Bu olgunun oluşumu tefsirin uzunca bir zaman dilimini ifade eden sistemleşme ve olgunluk döneminde popülerlik kazanmıştır.⁴⁸ Onların bu görüşü kabul etmelerinde dayandıkları en önemli gerekçe ise, yukarıda aktarılan Hz. Ömer'in sorusu üzerine Abdullah b. Selam'dan

⁴⁶ Hüvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, 1/156.

⁴⁷ Maturîdî, *Te'vilât*, 1/267.

⁴⁸ Maturîdî, *Te'vilât*, 1/267; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân* nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 2002), 2/13; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud b. Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1999), 1/180; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, nşr. Safvân Adnan Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1994), 1/137; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/554-55; Nesefî, *Medâriku't-tenzîl*, 1/141; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/462; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, 1/331; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1999), 4/110; Ebussuud, *İrşâdu aklî's-selîm*, 1/176; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/411-412; Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1997), 1/427-428; İsmail Hakkî b. Mustafa el-İstânbulî el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/452.

gelen itiraf niteliğindeki rivayettir.

Zamirin merciinin Hz. Peygamber olduğunu savunan müfessirler, ayet içi bağlamı da kendilerine göre oluşturmaktadırlar. Onlara göre ayetin devamındaki “oğullarını tanıdıkları gibi” ifadesi, zamirden kastedilenin Hz. Peygamber’in tanınıp bilinmesine delalet etmektedir. Zira bilinen şeyin erkek evlada benzetilmesi kendi cinsinden olan insanı ifade etmelidir. Ehl-i kitap tarafından bilinen şeyin önceki ayetlerde bahsedilmese ve konu farklı olsa bile Hz. Peygamber ve onun sıfatları olması daha önceliklidir. Bu durumda Allah Teâlâ ayette sanki Yahudilere ellerindeki kitapta kimin vafedildiğini aslında gayet iyi bildiklerini ama bunu bilmezlikten geldiklerini kastetmektedir. Hatta bazı müfessirlere göre burada Hz. Muhammed’in bilinmesinin insanların erkek evlatlarını bilmeye benzetilmesi, Araplarda erkek evladın daha muteber sayılmasındandır. Bazı müfessirler ise ayet içi ilişki kurmanın yanında merciin Hz. Peygamber olduğunun ispatı sadedinde Kur’an bütünlüğünü gözeterek yaklaşımlar sergilemişlerdir. Buna göre Ehl-i kitabın Hz. Muhammed’in peygamberliğini bilmeleri “İşte bu kimseler, ellerinde yazılı bulunan Tevrat’ta ve İncil’de geleceği bildirilen ümmî elçiye uyarlar.”⁴⁹ ayetinde belirtildiği üzere kendi kitaplarından öğrendikleri bir bilgidir.⁵⁰

Ayrıca yine bu görüşü savunan alimler, ayetteki benzetmenin deyimsel yönüne vurgu yapmaktadırlar. Örneğin İbn Kesir’ in aktardığına göre Araplar, herhangi bir şeyin gerçekliğine vurgu yapmak için “oğullarını tanıdıkları gibi” şeklindeki darb-ı meseli kullanmaktadırlar. Ayette ifade edilen de bu kapsamda Yahudilerin Hz. Muhammed’in nübüvvetini ve onun tebliğ ettiklerinin hak olduğunu bilmelerinin teşbihidir.⁵¹ Fakat bu ifadenin nüzul döneminde kullanılan bir metafor olması, kanaatimizce merciin kible tahviline râcî olabileceğini de gösterebilir. Zira benzetme amaçlı bu tür deyimsel ifadelerde hakikat aranmaz. Teşbih ve deyimlerdeki amaç, muhataba iletmek istenen mesajın onların dikkatini

⁴⁹ Araf 7/157.

⁵⁰ Kâsımî, *Mehâsînu’t-te’vil*, 1/428.

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/463.

çekecek bir şekilde alışlagelen üsluptan farklı olarak aktarmaktır. Dolayısıyla kanaatimizce benzetilenin insan olması benzeyenin de aynı türden olmasını gerektirmez. Bu durumda ayetten Yahudilerin kendi çocuklarını bildikleri gibi kıblenin tahvilinin vahye dayanan bir hakikat olduğunu bildikleri yönünde bir anlam çıkarmak mümkündür. Bu durumda açıkça zikredilmeyip anlam bakımından kapalılığı barındıran deyim ve misallerde olduğu gibi⁵² “oğullarını bildikleri gibi bilirler” benzetmesinin somut karşılığını Hz. Peygamber’e isnat etmek zorunlu değildir. Bu benzetme, kıblenin tahvilinin ilâhî vahye dayanan bir hakikat olduğunun Ehl-i kitapça bilinmesine de gönderme olabilir.

Bakara sûresinin 146. ayetindeki zamirin merciini Hz. Peygamber’e isnat edilmesi gerektiği üzerinde yoğunlaşan müfessirlerin başında Fahreddin Râzî gelmektedir. Kendisi yukarıda zikredilen meselelerin birçoğunu, yeni gerekçelerle birlikte sunarak konuyu geniş bir şekilde tartışmaktadır. Râzî’ye göre bağlam gereği buradaki zamirin Hz. Muhammed’e isnat edilmesi gerekir. Pasajın bütünlüğünde bu ayete kadar ismi zikredilmeyerek zamirle kendisine işaret edilmesi, Hz. Peygamber’in şöhretinden ve övülmek istenmesindedir. Ayrıca Râzî’ye göre, meşhur Abdullah b. Selam’dan nakledilen ifadeler, kelamın Hz. Peygamber’e delâletine delildir.⁵³ Müfessire göre sadece tarihsel bilgiler değil metinsel bağlam da bu gerçeği göstermektedir. Zira bir önceki ayette Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyanlara itaat etmekten sakındırılmakta ve sonrasında bu ayette Hz. Muhammed’in durumunu bildirerek onun nübüvvetinin hak olduğu ima edilmektedir.⁵⁴

Fahreddin Râzî, zamirin merciine ilişkin Hz. Peygamber görüşünü açıkladıktan sonra kible tahvili tercihinin de mümkün olmadığını eleştirel bir şekilde ele almaktadır. Ona göre en başta zamirler, daha önce zikredilmiş en yakın isme isnat edilirler. Bu doğrultuda bakıldığında bir önceki ayetin “Sana ilimden bu kadar şey geldikten sonra” ifadesindeki “ilim”

⁵² Menna’ el-Kattân, *Mebahis fi ulûmi’l-Kur’an* (Riyad: Matbaatu’l-Ma’rif, 2000), 293.

⁵³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 4/110.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 4/111.

kelimesi peygamberliği ifade etmektedir. Kibleyle ilgili husus ise, bu kadar açık bir şekilde zikredilmemiştir. Ayrıca müfessire göre Kur'an'ın diğer beyanlarında kibleyle ilgili hususun zikredilmemesine rağmen nübüvvetin hakikati birçok yerde açıklanmaktadır. Dolayısıyla Râzî'ye göre söz konusu ayette bilinen şeyle kastedilenin Hz. Peygamber'in nübüvveti olma durumundan başka ihtimal kalmamaktadır.⁵⁵

Kanaatimizce Fahreddin Râzî'nin bu gerekçeleri kısmen ön yargılıdır. Özellikle bağlam bilgisinden istifade etmek suretiyle ortaya koyduğu açıklamalar, meselenin bir cihetini ele almaktadır. Mesela bir önceki ayette zikredilen ilim kelimesi merciin tespitinde tek başına yeterli olmayabilir. Bu parçacı yaklaşım yerine pasajın bütünlüğüne bakıldığında kible meselesinin konu edinildiği izahıtan varestedir. Bu durumda bağlam bilgisinin hangi açıdan ele alındığı tartışılmalıdır. Zira Râzî, bağlam bilgisinden istifade ederken bir çelişkiye düşmektedir. Müfessir, hemen iki ayet öncesinde “*Kendilerine kitap verilmiş olanlar bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler*”⁵⁶ ayetinde انه الحق ifadesindeki zamiri, kible meselesiyle ilişkilendirmektedir. Bu ilişkilendirmeyi de pasajdaki konu bütünlüğü gerekçesiyle yapmaktadır. Bu durumda konu akışı devam ettiğine göre müfessirin 146. ayetteki zamiri de aynı şekilde anlaması gerekirdi. Zira bu ayetler, hicrî ikinci yılda kible tahvili olayıyla birlikte bütün olarak nazil olmuştur. Muhteva olarak aynı meseleden bahseden pasajın içerisindeki diğer zamiri Hz. Peygamber'e ircâ etmek, müfessirin kendi tutarlılığı açısından sorun doğurmaktadır.

Aynı durum modern dönem müfessirlerinden İbn Âşur tefsirinde de geçerlidir. İbn Âşur, meseleye başka bir açıdan bakarak, 144. ayetteki benzer ifadede dolayı zamirin kible tahviline işaret etmesini imkânsız görmektedir. Ona göre eğer 146. ayetteki zamir kibleden bahsetmiş olsaydı bu mesele 144. ayette de zikredildiği için tekrar söz konusu olacaktı. Bu yüzden müfessire göre bu ayette zikredilmese bile daha önceki ayetlerde قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/112.

⁵⁶ Bakara 2/144.

السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ gibi Hz. Peygamber'e hitap eden ifadelerden zamirin ona ait olduğu çıkarılabilir.⁵⁷

Benzer yorumu, modern döneme ait bazı müfessirlerde de bulabiliriz. Bakara sûresi 146. ayetteki zamiri kible tahviline irca' etmenin doğru olmadığını, buradaki zamirin Hz. Peygamber'i kastettiğini savunan Reşid Rıza, 144. ayette kible tahviliyle ilgili olarak Ehl-i kitabın bilmezlikten gelmelerinin asıl illetinin 146. ayetteki zamirle ortaya konulduğunu düşünmektedir. Müfessire göre zikredilen asıl illet, Hz. Muhammed'in nübüvvetine dair bilgilerin onların kitaplarında bulunmasıdır.⁵⁸ Elmalılı Hamdi Yazır'ın belirttiğine göre Tevrat'ta bir peygamber olarak ileride geleceği bildirilen Hz. Muhammed'in, "o nebî" diye anılması nedeniyle burada da gâib zamirle kendisinden bahsedilmektedir.⁵⁹

Ayetlerin tarihsel ve metinsel bağlamını önemseyen İzzet Derveze, Bakara sûresinin 146. ayetini siyak sibakıyla birlikte on ayet olarak bütünsel bir bakışla yorumlamaktadır. Genel olarak buradaki konunun kible değişikliği olmasına rağmen 146. ve 147. ayette müfessir konuyu Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatına getirmektedir. İzzet Derveze'ye göre bu ayetler, Ehl-i kitabın ahlaksızca sergiledikleri tutumu ifade etmekte olup onların Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve yaptıklarının hakkı temsil ettiğini yakinen bildikleri halde bunu gizlemelerine karşı bir cevap niteliğindedir. Bu durumda müfessire göre 147. ayette geçen "hak" kelimesiyle kastedilen de Hz. Peygamber'in bildirdiği hususların ilâhî kaynaklı olduğuna dair Ehl-i kitapta var olan bilgidir. Fakat İzzet Derveze alternatif bir yorum olarak burada kible değişikliğinin de vurgulanmış olabileceğini aktarmaktadır. Ama kendi tercihini ilk görüşten yana kullanmış ve buna gerekçe olarak da ayetin mutlak ve genel olduğunu zikretmiştir.⁶⁰ Kanaatimizce Derveze'nin bu tutumu, sonuç açısından diğer müfessirlerinki gibi bir tercih olmakla birlikte yöntem açısından kendisini çelişkiye düşürmektedir. Zira

⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/39-40.

⁵⁸ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 2/17.

⁵⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1/533.

⁶⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 5/149-150.

müfessir, söz konusu pasajı on ayet olarak birlikte ele alıp burada kible değişikliğine dair konu bütünlüğü olduğunu düşünmektedir. Bu konu bütünlüğü nedeniyle nas-olgu ilişkisi kapsamında kible değişikliğinin vuku bulduğu zamanda yaşanan olayları ayetlerle ilişkilendirerek ele alırken 146. ayete geldiğinde bağlamdan kopuk bir ara cümle gibi umûmî bir anlamlandırma tercih etmektedir.

Bakara sûresinin 146. ayetindeki mezkur gâib zamire dair bu tercihlerin yanında ikili anlatım üslubunu benimseyenler de vardır. Yani merciin tespitinde hem Hz. Peygamber hem de kible tahvilini bir arada değerlendirenler bulunmaktadır. Örneğin İbn Ebû Hâtim, Zeccâc ve Mekkî b. Ebû Tâlib gibi müfessirler, bu durumun ilk asırlara dair örneklerindedir.⁶¹ Yine olgunluk dönemi müfessirlerinden Beydâvî, Seâlebî, Kurtubî ve Suyûtî gibi isimler, merciin tayininde ya alternatifli yöntemi benimsemekte ya da herhangi bir görüşü kabul etseler bile diğer görüşe de yer vermektedirler.⁶²

Mezkur tüm bu müfessirlerden bağımsız daha özgün ve her iki alternatifi bir arada sunan birleştirici yorumlar da görülebilmektedir. Örneğin Bikâî, bu ayette kible tahvilinin gerçekliğiyle birlikte Hz. Peygamber'in risaletinin de teyit edildiğini düşünmektedir. Bikâî'ye göre kitap ehlinin Hz. Peygamber'i bilmesi kible tahvilinin hakikatine işaret etmektedir. Müfessire göre Medine Yahudileri kendi evlatlarını bildikleri kesinlikte peygamberi de tüm nitelikleriyle bildikleri için, aslında kible tahvilinin Kabe'ye çevrilmesinin de vahye dayanan bir hakikat olduğunu anlarlar.⁶³ Bikâî'nin bu bakış açısı merciin tespitine dair zikredilen müfessirlerden farklılık arz etmektedir. Onun tercihi genel çerçevede tarih boyunca ayetteki zamirle ilgili ortaya çıkan ikilemi cemedan bir yaklaşımdır.

⁶¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1/225; Mekkî, *el-Hidâye*, 1/500.

⁶² Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 1/112; Seâlebî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, 1/331; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/162-163; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 1/356-357.

⁶³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 2/226-227.

Konuya getirilen özgün yorumlardan biri ise, merciin Hz. Peygamber olabileceğini savunan ilk dönem müfessirlerinden Hüvvârî'nin yöntemidir. Yukarıda zikredildiği gibi o, ayetin ilgili bölümünün daha önce zikredilen En'âm sûresinde indirildiğini savunmaktadır. Usûl kitaplarında nüzulün tekerrürü olarak anlatılan bu bahis, Hz. Ömer ve Abdullah b. Selam arasında geçen ve nüzul ortamını resmeden rivayetin her iki ayetin tefsirinde kullanımıyla ilişkilidir. Bundan dolayı Hüvvârî temyiz sigasıyla ayetin daha önce En'âm sûresinde indirildiğini ve burada tekrar ettiğini dile getirerek meseleyi çözüme kavuşturmaya çalışmaktadır. Bu durumda zikredilen rivayetin iki ayet için geçerli olduğu kabul edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla zamirin mercii, her iki ayette Hz. Peygamber'in nübüvvetinin Ehl-i kitap tarafından bilinmesidir.

Her iki ayetin tefsirinde aktarılan bu rivayeti cemedden söz konusu bakış açısı, Taberî'nin tefsiri özelinde eleştiriye açık bir husustur. Taberî, Hz. Ömer ile Abdullah b. Selam arasında geçen diyalogu sadece En'âm sûresindeki ayetin tefsirinde rivayet etmektedir. Bu durumda Taberî'nin zamirlerin merciieleri hususunda iki ayetin lafızlarının benzerliğinden etkilenmediğini ve En'âm sûresindeki zamiri Hz. Peygamber'e götürürken Bakara sûresinde ise metnin siyakını esas alarak kible tahviline râcî ettiğini söyleyebiliriz. Bu ve benzeri örnekler, bazı müfessirlerin metinsel ve tarihsel bağlamın çeliştiği yerlerde metinsel bağlamı öncelediklerini göstermektedir.

Sonuç

Çalışmada Bakara sûresinin 146. ve En'âm sûresinin 20. ayetlerinde geçen gâib zamirin referansları farklı tefsirlerden alınarak incelenmiştir. Her iki ayette de Ehl-i kitabın kendi evlatlarını bildikleri gibi bildikleri şeyin ne olduğu mukayeseli bir bakış açısıyla ele alınmıştır. İki ayeti birlikte ele alma amacımız, ayetlerdeki ilgili lafızların aynı ifadelerle tekrar edilmesidir. Bu noktada ayetlerde geçen zamirlerin de aynı merciiye gidip gitmediği sorgulanmıştır. Her iki ayetle ilgili olarak, tarih boyunca müfessirlerin farklı tercihleri bulunmaktadır. Bu durum, Bakara sûresinin 146. ve En'âm sûresinin 20. ayetlerindeki gâib

zamirin merciine ilişkin olarak tefsir tarihinin farklı dönemlerinde ihtilafın olduğunu göstermektedir.

Bakara sûresindeki merciin Hz. Peygamber olduğunu kabul edenlerin ekseriyeti, daha önce En'âm sûresindeki ayette zikredildiği üzere tarihsel bağlam çerçevesinde Hz. Ömer ve Abdullah b. Selam arasında geçen ve nüzul ortamını resmeden hadiseye işaret etmektedirler. Merciin bu ayette de Hz. Peygamber'e gittiğinin savunan müfessirler, muhtemelen her iki ayetin lafzi müteşâbih olmasını dikkate almışlardır. Bu durumda metinsel bağlamı ifade eden siyak-sibak ilişkisi göz ardı edilmiş olmaktadır. Bununla birlikte tarihsel bağlamın ayetlerin yorumunda her zaman bağlayıcı tek unsur olmadığı dikkate alınmalıdır. Zira bu iki sahabî arasında geçen ve metin ötesi tarihi bağlamı yansıtan diyalogun her iki ayette de zikredilmesi, akıllara bu olayın hangi ayetin nüzülü vesilesiyle gerçekleştiği sorusunu getirmektedir. Taberî'nin bu tarihsel rivayeti sadece En'âm sûresindeki ayette kullanımı da bu sorgulamamızı haklı çıkarmaktadır.

Zamirlerin merciini tespitinde sadece metinsel bağlamın dikkate alınması ise anlam çeşitliliğinde sınırsızlığa kapı aralayabilmektedir. Zira metin dışı öğeleri yok sayarak metnin ürettiği müphemliğin sınırını zorlamak, sübjektifliği ve keyfiliği doğurabilmektedir. Nitekim müfessirlerin her iki ayetteki zamirlerin merciini tespitinde bir şekilde önceki veya sonraki ayetten delil arayarak siyaka başvurduğu görülmüştür.

Bu durumda tarihsel rivayetler dikkate alınırsa merciin her iki ayette de Hz. Peygamber'in risaletinin hakikatini beyan ettiğini düşünebiliriz. Fakat metinsel bağlamı ve merciin en yakın zikredilene râcî olması gerektiği kuralını dikkate alırsak En'âm sûresindeki zamirin Kur'an veya İslam; Bakara sûresindeki zamirin ise kible tahvilinin hakikati olduğu görülmektedir. Müfessirlerin tercihlerini belirlemelerinde en önemli motivasyonun da bunlardan biri(leri) olduğunu düşünüyoruz. Kanaatimizce Taberî'nin düşündüğü gibi ayetlerin aynı lafızlarda zikredilmesi zamirlerin merciilerinin de aynı olduğunu göstermemektedir. Merciin Hz. Peygamber olduğunu ortaya koyan rivayet En'âm sûresindeki

zamir için uyumluluk arz etmektedir. Fakat Bakara sûresinin 146. ayetinin içinde bulunduğu pasaj bütünlüğü buradaki zamirin merciiini tespitinde aynı rivayetin kullanımı için önemli bir engeldir. Dolayısıyla buradaki zamiri kıblenin değiştirilmesine işaret olarak görebilir ya da kısmen Bikâî'nin zikrettiği üzere kıblenin değiştirilmesinin ilâhî tasarrufa dayanmasını dolaylı olarak Hz. Peygamber'in risaletine işaret olarak düşünebiliriz.

Esasen metinsel bağlamla tarihsel bağlamın farklı sonuçlar doğurduğu bu tür örneklerde klasik dönem müfessirlerinin ekseriyetinin metinsel bağlamı önceledikleri görülmektedir. Bu öncelemede klasik ulemanın siyak terimine çok geniş bir anlam yüklemesi gelebilir. Özellikle zamirlerin merciielerinin tespitinde siyak kavramının kullanımı kayda değer bir etki yaratmıştır. Bu yaklaşım ise incelediğimiz ayetler çerçevesinde düşünecek olursak anlam çoğalmasına doğrudan etki etmiştir. Halbuki müphem ifadelerin geçtiği birçok yerde var olan belirsizliklerin genel olarak ilâhî mesajın anlaşılmasında ve idrakinde bir engel teşkil etmediğini düşünüyoruz. Dolayısıyla her müphem ifadeye bir kayıt koymanın bazen Kur'an'da mündemiç olan evrensel mesajın iletilmesini gölgede bıraktığını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda her müphem ifadenin açıklığa kavuşturulmasının Kur'an'ın anlaşılmasına doğrudan etki ettiği söylenemez. Zira vahyin özünde isimlerin yerine geçen zamirlerin veya diğer müphem kelimelerin bilinmesi değil mesajın anlaşılması bulunmaktadır. Bu açıdan hem üzerinde çalıştığımız ayetlerdeki zamirlerin hem de genel olarak tüm müphem ifadelerin açıklığa kavuşturulmasını Kur'an'ın anlaşılmasında vazgeçilmez bir gereklilik olarak kabul etmek yerine Kur'an ilimlerinde spesifik bir zenginlik olarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Bu durumda bazı ayetleri müphemlik kültürünün sağladığı zenginliğin kaynağı olarak da görebiliriz. Özellikle incelediğimiz ayetlerdeki gibi hem metinsel hem de tarihsel bağlamın farklı sonuçlar doğurduğu naslarda müphemliğin metnin evrenselliğine imkân sağladığı düşünülebilir.

Kaynakça | References

- Ağbal, Davut. *İbn Arabî'de İşârî Tefsir*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Âlûsî, Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîr el-Kur'ânî'l-azîm ve's-sebu'l-me'sânî*. nşr Ali Abdubârî Atiyye. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1994.
- Aydın, İsmail. *Kur'an Müphemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2012.
- Bağçivan, Mehmet. *Kur'an Yorumunda Bağlamın Sınırlayıcılığı*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Basımevi, 1986.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü*, çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud b. Muhammed. *Me'âlimu't-tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Abdurrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1999.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen İbrâhim b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-süver*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984.
- Bursevî, İsmail Hakki b. Mustafa. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cide, Ömer. “2/146 ve 6/20 Ayetlerinin Tebşirat Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/13 (Aralık 2017), 138-153. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.317093>.
- Demirbaş, Servet. “Kur'ân-ı Kerîm'de 'Zamîru'ş-Şe'n ve'l-Kıssa' Üslûbu ve Meâllere Yansıması”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 41-60. <https://doi.org/10.52637/kiid.892096>.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*. 3 Cilt. İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadis*. çev. Vahdettin İnce. 7 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan el-Endelusî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. nşr. Adil Ahmed Abdulmevcud. 8 Cilt. Beyrut: yy. 1. Basım, 2001.
- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 2. Basım, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kuran Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1. Basım, 1979.
- Engin, Gürkan. “Mustafa Öztürk'ün Kölelik ve Cariyelik Hakkındaki Görüşlerine Eleştirel Bir Bakış” *YouTube*. Yayın Tarihi 21 Ocak 2023. 22:12-22:33 <https://www.youtube.com/watch?v=u8rR9PJLEc0&t=1342s>.
- Ferrâ, Ebû Zekerîya Yahyâ b. Ziyad. *Me'ânî'l-Kur'ân*. nşr. Aḥmed Yûsuf en-Necâtî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Abdülhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1990.
- İbn Âkil, Abdullah el-Akîl el-Hamdânî. *Şerhu İbn Akîl*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1974.

- İbn Âşur, Muhammed b. Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib b. Abdirrahman b. el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*. nşr. Abdüsselam Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l Kur'âni'l-azîm*. nşr. Esad Muhammed Tayyib. 13 Cilt. Riyad; Mektebetu Nizâr, 3. Basım, 1998.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. nşr. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Îcâzu'l-beyân fî't-terceme 'ani'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrahim. by. yy. 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, nşr. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 2001.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, ts.
- İzzeddin b. Abdüsselam, Ebû Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. nşr. Abdullah b. İbrahim. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1996.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddin. *Mehâsinu't- te'vil*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Çur'ân*. nşr. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutup, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Şukûk, 17. Baskı, 2003.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu, Ahmed Vanlıoğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-uyûn*. nşr. Seyyid b. Abdilmaksud b. Abdirrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûĝi'n-nihâye*. nşr. eş-Şâhid el-Bûşîhî. 12 Cilt. by: Mec mu'atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1. Basım, 2008.
- Mennâ' el-Kattân, *Mebahis fî ulûmi'l-Kur'an*. Riyad: Matbaatu'l-Ma'rif, 2000.
- Meşe, Ramazan. "Gaib Zamirin Mercii ve Tespitinin Meallere Yansımaları" *Bilimname* 30/1 (Nisan 2016), 461-492.
- Mevdûdî, Ebu'l Âlâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. İsmail Bosnalı vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. nşr. Abdullah Mahmut Şehâte. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Mustafa Öztürk Arşivi, "Aynı Ayete Müfessirlerin Verdiği Anlamların Tarih Boyunca Çarpıcı Değişimi", *YouTube*. Yayın Tarihi 5 Aralık 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=-c slgH-HU5k>.

- Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. nşr. Yûsuf Ali Budeyvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2. Baskı, 1998.
- Özdaş, Haşim. "Lafzî Müteşâbih Âyetlerdeki Anlam Farklılığı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Eylül 2020), 215-249.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1. Basım, 1999.
- Reşid, Rıza. *Tefsîru'l-menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1. Basım, 1947.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân* nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr. 33 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-Arabî, 1. Basım, 1998.
- Siddik Han, Muhammed Bahadır b. Hasan b. Ali. *Fethu'l-Beyân*. nşr. Abdullah b. Selam el-Ensârî. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1992.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2011.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thh. Mustafa Şeyh. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thh. Mustafa Şeyh. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- Sümertaş, Burhan, "Gâib Zamirinin Mercii Sorununa Müfessirlerin Yaklaşımları: Bakara 146. Ayet Örneği" *Turkish Studies* 9/2 (2014), 1389-1398. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6088>.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Dımeşk: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1993.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *es-Sirâcu'l-munîr fî'l-îlâneti alâ ma'rifeti ba'di me'ânî kelâmi rabbinâ'l-hakîmi'l-habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1968.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tiyek, Fatih. "Kur'an'da Zamirin Mercii Tespitte Bağlamsal Sorun". *Bilimname*. 27/2 (Aralık 2014), 141-157.
- Tiyek, Fatih. *Anlama Etkisi Bakımından Kur'an Zamirleri*. Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2022.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nîsâbûrî. *Esbâbu'n-nuzûl*, nşr. Mâhir Yâsîn. Beyrut: Dâru'l-Meymân, 1. Basım, 2005.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Safvân Adnan Dâvûdî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Yüksek, Muhammed İsa. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Bağlam Bilgisi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. nşr. Abdulcelîl Abduh Şalebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1. Basım, 1988.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmut b. Ömer el-Harizmî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gavâmidi't-tenzîl ve uy'uni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*. -tahkikli metin ve çeviri- çev. Murat Sülün. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.